

СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ЯК ОДИНИЦЯ ДИНАМІЧНОГО СИНТАКСИСУ

У статті опрацьовано основні ідеї та постулати динамічного підходу до вивчення мовних явищ, розглянуто поняття синтаксичної похідності як одне з основних понять динамічного синтаксису. Автор обґрунтовує необхідність вивчення словосполучення як синтаксичної одиниці з опертям саме на постулати динамічного синтаксису.

Ключові слова: словосполучення, динамічний синтаксис, деривація, похідність.

Синхронно-динамічні концепції мови з'явилися, як відомо, у середині ХХ століття (трансформаційні моделі, породжувальні (генеративні) граматики та ін.). Останнім часом лінгвісти (пор. роботи Ю. Д. Апресяна, Б. В. Бабича, О. К. Безпояско, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, О. І. Москальської, А. М. Мухіна та ін.) усе частіше вдаються до глибокого, проте подекуди критичного, опрацювання робіт Д. С. Уорса, З. С. Херріса, Н. Хомського та інших генеративістів. З-поміж спроб по-новому осмислити ці праці виділяються роботи представників пермської школи динамічної лінгвістики (передусім Л. М. Мурзіна та його учнів), які значну увагу приділяють саме динамічному синтаксису.

Мета пропонованої статті – проаналізувати основні постулати динамічного синтаксису, зосередивши увагу на особливостях вивчення словосполучення як синтаксичної одиниці в межах цієї концепції.

Основоположник динамічного синтаксису Л. М. Мурзін, осмислюючи значення породжувальних граматики (синтаксичної теорії Н. Хомського передусім), переносив акцент на те, що С. Д. Кацнельсон визначив як принцип деривації [5] і що становить стрижень трансформаційної теорії та інших породжувальних граматики. Проте, «якщо для автора трансформаційної граматики трансформації синтаксичних структур – це операційні поняття теорії (необхідні для «обчислення» граматично визначених поверхнево-синтаксичних структур), які безпосередньо не стосуються реальних мисленнево-мовленневих процесів, то для Л. М. Мурзіна дериваційні відношення й дериваційні процеси прямо відображають онтологію мови» [7, 122]. Принцип деривації для школи динамічної лінгвістики став головним методологічним орієнтиром, що дозволяє розкрити природу багатьох явищ на всіх рівнях мови, пояснити те, що в межах статичного структуралізму не знаходить пояснення (сприймається як дане). Але особливе значення принцип деривації має для методології синтаксичних досліджень. При динамічному підході до вивчення мови «нашу увагу має бути спрямовано на більш складні одиниці, оскільки лінгвіста тепер цікавить дериваційний процес, що призводить до синтезу елементарних одиниць мови. Тому для динамічної лінгвістики основною одиницею стає речення – відносно закінчений результат деривації, і синтаксис стає центральною частиною граматики» [8, 14].

Розуміння деривації речення (висловлення) в органічному зв'язку з породженням тексту – ще одна характерна особливість дериваційної концепції Л. М. Мурзіна. Динамічна природа мови визначається передусім тим, що мова призначена для текстотворення, а тому «початкова точка при описі дериваційного процесу – не словотвір, який моделює елементарні закономірності деривації, а текстотворення, якому підпорядковані й синтаксична, і лексична, і семантична деривації» [6, 187].

Отже, центральна ідея динамічного синтаксису полягає в тому, що статична структура речення (поверхнево-синтаксична структура) може і повинна бути описана в дериваційному (синхронно-динамічному) аспекті – як результат синтаксичних процесів, що забезпечують розгортання тексту [7, 123]. Варто особливо підкреслити: динамічний підхід, що спирається на принцип деривації, важливий не тільки для синхронного, але й для діяхронного синтаксису, адже саме завдяки дослідженням в галузі синхронних синтаксичних процесів з'являється можливість несуперечливо, органічно реалізувати давно декларований підхід узгодженого опису синхронних і діяхронних процесів (пор., наприклад: «Навряд чи можна сумніватися в тому, що обидва підходи є складовими методичного арсеналу науки про мову, а не формують дві взаємозумовлені лінгвістики» [9, 111]).

Як наголошує Л. М. Мурзін, «мова – не просто система знаків, а система, що функціонує. Тому правила реалізації знаків у мовленні, правила утворення мовленневих одиниць і текстів органічно входять у мову. Такі правила й становлять кістяк того, що називають динамічним аспектом мови» [8, 8]. Іншими словами, динаміка не може вважатися властивістю тільки мовлення (вільним уживанням статичних одиниць мови) або тільки діяхронії. Мова (не мовлення) динамічна і в синхронії. Динаміка мови в синхронії – це не співіснування того, що віджило або народжується, зі

стабільним (оскільки архаїзми та інновації є явищами діакронії), як вважалося раніше, а процесуальність, так би мовити, укладена в системі – дериваційні механізми й дериваційна аналогія. «Крім таксономічних відносин, у мові спостерігаються відносини принципово іншого роду... – відносини похідності, або дериваційні відносини... Виявилось, що зазначені відносини не є для мови чимось випадковим, таким, що перебуває на периферії. Навпаки, вони починають відігравати надзвичайно важливу роль, як тільки мова починає розглядатися в динаміці. Вони утворюють систему, яку можна назвати динамічною системою мови» [8, 8]. Отже, синхронна динаміка мови є «необхідним способом існування мовної системи» [1, 5].

Синхронічну динаміку синтаксису В. О. Мишланов називає «синтаксичним простором» («синтаксичним континуумом») [7, 123]. Між синтаксичними одиницями, як стверджує вчений, немає непроникних кордонів, будь-яку синтаксичну конструкцію (статичну одиницю синтаксису) можна розглядати як «момент руху». Таким чином, при динамічному підході до синтаксису будь-яка конструкція осмислюється і описується як перехід з одного стану в інший: у діакронії (у генезисі), у текстотворенні та в синхронічній синтаксичній системі, що включає недиференційовані структури, які переходять з одного типу в інший. Динамічний підхід дозволяє описати будь-які синтаксичні конструкції, що фіксуються в мовленні, як закономірний результат функціонування і розвитку синтаксичної системи мови. Більше того, граматична природа того чи іншого типу речення може бути розкрита і адекватно описана лише при обліку дериваційних і генетичних процесів [7, 124].

З огляду на окреслені постулати динамічного підходу до вивчення синтаксичних явищ постає необхідним докладніше зупинитися на проблемі похідності в синтаксисі. Дослідники цієї проблеми (пор. роботи О. К. Безпояско, В. А. Белошапкової, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, О. І. Москальської та ін.) наголошують, що синтаксична похідність опрацьовується за аналогією до похідності словотвірної, проте не всі три синтаксичні одиниці (синтаксема, словосполучення, речення), як і слова, вступають у відношення похідності. Явище синтаксичної похідності розглядають, як правило, на власне-семантичному, структурно-семантичному та формально-синтаксичному рівнях.

Семантичний зв'язок, що є неодмінною умовою виділення відношень похідності, між синтаксичними одиницями виявляється інакше, ніж між словами. На словотвірному рівні семантика твірної основи є тим фундаментом, на якому будується семантика похідної основи, тобто лексичне значення похідного слова виводиться з лексичного значення твірного. Між синтаксичними одиницями семантичний зв'язок має складніший вияв. К. Г. Городенська так пояснює механізм синтаксичної похідності у власне-семантичній площині: «Речення, що характеризується симетрією співвідношення власне-семантичної і формально-граматичної структури, розглядаємо як базову (твірну) одиницю, тобто таку, яка є вихідною для творення інших синтаксичних одиниць. Однак речення як базова синтаксична одиниця відрізняється від слова у цій словотвірній функції. Якщо в процесі творення нового похідного слова відбувається зрушення у його значенні щодо значення твірного слова, то в процесі творення похідної синтаксичної одиниці на базі речення його власне-семантична структура, або позначувана ситуація, пропозиція, лишається незмінною, спільною для них» [4, 9]. Таким чином, пропозитивне значення властиве реченню та його трансформам. Пор.: словосполучення *волосся на голові* (*Дві неділі слабів: бувало, тільки що шерхне, так увесь і затремтю, і волосся на голові підніметься* (І. Карпенко-Карий)), утворене з речення *Волосся росте на голові*, має спільну з ним власне-семантичну структуру, яка включає предикат із значенням процесу, аргумент-носії процесуальної ознаки і аргумент-локатив.

Якщо на рівні власне-семантичної структури базова і похідна одиниці завжди ідентичні (мають однаковий кількісний і якісний склад семантем), то на семантико-синтаксичному рівні їх структура може бути як ідентичною, так і неідентичною. Друге (неідентичність семантико-синтаксичної структури твірної і похідної синтаксичних конструкцій), як доводить К. Г. Городенська, трапляється набагато частіше, ніж перше. Пор., з речення *Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав* (М. Коцюбинський) можемо, наприклад, вичленувати словосполучення *мозолі від шаблі, піднятої в оборону*, які є похідними від синтаксичних конструкцій іншої семантико-синтаксичної структури: *мозолі від шаблі* ← *Були мозолі + Шабля натерла (спричинила) мозолі, піднятої в оборону* ← *піднятої, щоб обороняти* ← *Треба було обороняти + Підняли і под.*

Формальний (структурний) зв'язок твірної та похідної синтаксичних одиниць також виявляється по-іншому, порівняно із словотвором. Якщо на словотвірному рівні похідною основою здебільшого вважають ту, яка включає афікс і структурно є складнішою, ніж спільнокоренева з нею твірна основа, то формальна похідність синтаксичних одиниць «виявляється у спрощенні формально-

граматичної структури базового речення» [4, 12]. Таке спрощення досягається передусім за рахунок структурної редукації компонентів твірної синтаксичної конструкції та перебудови синтаксичних зв'язків. Пор.: *Скрізь пахло волею; земля була розкішна; риба у воді* (← *Риба водиться у воді*), *звірина в галях* (← *Звірина водиться у галях*) – *аби охота ловити* (П. Куліш); або *Отже, він вважає за потрібне якомога скоріш затушувати свою непоінформованість і, підсунувши своєму несподіваному й химерному гостеві брудньогого стільця, запропонувати йому плушку фіалки власного виробництва* (← *Власноруч виробив плушку фіалки*) (М. Хвильовий) і под.

Як бачимо, поняттям похідності пов'язані різні синтаксичні одиниці. Дуже часто похідними від реченневих структур є словосполученнєві. На наш погляд, тільки динамічний підхід дає можливість осмислити синтаксичну природу словосполучення як особливої синтаксичної одиниці зі своєю синтаксичною нішею, зі своїм призначенням, відмінним від функцій слова і речення. Якщо розглядати словосполучення з точки зору статичної мови, то це поняття взагалі може виявитися надлишковим, оскільки структура речення цілком може бути описана і без опертя на цю категорію. «У тих мовознавців, для яких у центрі синтаксису перебувала теорія речення і його членів (наприклад, Ф. І. Буслаєва, О. О. Потебні, Д. М. Овсяніко-Куликовського, О. О. Шахматова та ін.), вивчення словосполучення мало відійти на задній план і навіть нерідко зовсім зникало з синтаксису» [2, 232]. Проте словосполучення – це не статична одиниця мови, адже воно не береться зі словника, а будується, як і речення. Більш ніж справедливим є твердження, що словосполучення генетично і дериваційно пов'язане з реченням. У цьому суть динамічного погляду на словосполучення. Відмінності між словосполученням і словом (навіть аналітичним виразом) лежать у дериваційній площині: словосполучення є похідним синхронічно, тоді як слово – діахронічно. Словосполучення утворюється в процесі текстотворення з певною комунікативною метою.

Згідно з таким підходом розрізняють словосполучення реальні й потенційні. Реальне словосполучення – компонент речення, що співвідноситься з попереднім (реальним або уявним) реченням. Потенційне словосполучення (предикативне поєднання та підрядні зв'язки дієслова з актантами) повинно трансформуватися, перш ніж стане реальним, а тому не є словосполученням як таким. Так, у реченні *Іван подарував Марії прекрасні квіти* лише одне реальне словосполучення (*прекрасні квіти*); зв'язки між іншими словами не дають словосполучень, адже являють собою реалізацію валентних потенцій предиката *подарував* (немає словосполучення *подарував квіти, подарував Марії*, але можуть бути побудовані словосполучення *дарування квітів, подаровані Марії, подаровані квіти*). Реальне словосполучення є завжди результатом дезактуалізації деякого речення-висловлення, що передує даному (актуальному) вислову [7, 126]. У тексті цього попереднього речення, звичайно, може й не бути, однак його можна побудувати, пор.: *прекрасні квіти* ← *Квіти є прекрасними*.

Описані вище принципи визначення словосполучення характерні передусім для представників пермської школи динамічної лінгвістики (пор. роботи Л. М. Алексєєвої, В. О. Мишланова, Л. М. Мурзіна, С. Ф. Плясунової та ін.), проте вони багато в чому перегукуються з поглядами І. Р. Вихованця, на які ми спираємося.

За І. Р. Вихованцем, «словосполучення як синтаксична одиниця-конструкція визначається з опорою на ускладнений варіант простого речення» [3, 187]; якщо ж речення являє собою елементарну семантико-синтаксичну структуру, тобто складається з одного предиката і зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових членів речення, то в такій реченнєвій побудові не функціонують словосполучення (ця думка абсолютно співзвучна з теорією реальних і потенційних словосполучень), пор.: *Дід вірив у перемогу* (О. Довженко); *Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, шторм не вгавав, крига троцилася* (Ю. Яновський); *Нанесла вона яєчок* (О. Олесь). Словосполучення формуються внаслідок різного роду ускладнення вихідної (семантично елементарної) структури речення. Отже, у системі синтаксичних одиниць словосполучення являє собою синтаксичну одиницю-конструкцію дериваційного типу, яка функціонує лише у простому семантично ускладненому реченні.

Кожне із словосполучень, вицленовуваних з якогось конкретного речення, власне, являє собою згорнуте речення. Як наголошує К. Г. Городенська, «речення, що є основною одиницею синтаксичного рівня, дериваційно пов'язується із словосполученням. Як синтаксичні одиниці-конструкції вони постійно перебувають у взаємодії» [4, 84]. Основною причиною трансформаційного перетворення речення в словосполучення дослідники називають «структурну редукацію членів речення» [4, 84], що являє собою опущення одного з головних членів речення (підмета або присудка). Структурна редукація зумовлює перерозподіл компонентів речення між позиціями, відповідне функційне перетворення членів речення у компоненти словосполучення, а отже, «ставить у

дериваційний зв'язок речення з певним типом похідного словосполучення» [4, 84]. Розглянемо це на конкретному прикладі. З речення *З-між натовпу гомонячих людей визначилася нараз голова Леона Гаммершляга, визначився його голос* (І. Франко) можна вичленувати підрядні словосполучення *натовп людей, гомонячих людей, визначилася з-між натовпу, голова Леона Гаммершляга, його голос*. Ці словосполучення утворилися внаслідок таких трансформацій: *натовп людей* ← *Люди товпляться; гомонячих людей* ← *Люди гомонять; визначилася з-між натовпу* ← *Є натовп + Визначилася; голова Леона Гаммершляга* ← *Голова належить Леону Гаммершлягу; його голос* ← *Голос належить йому*.

Структурна редукція членів речення, що спричиняє творення словосполучень, може бути двох типів: структурна редукція зліва (згортання підмета) і структурна редукція справа (згортання присудка) [4, 84].

Редукція присудка зумовлює перетягування в його позицію морфологічних категорій з детермінантною позиції речення або з позиції приприсудкового залежного члена. При згортанні присудка «руйнується взаємозалежна координація між головними членами речення – підметом і присудком, тому що усувається спільна точка їх взаємодії – категорія особи» [4, 85], з одного члена предикативної основи і детермінанта або приприсудкового залежного члена утворюється словосполучення із стрижневим компонентом-іменником, який виконував у реченні роль підмета. Пор.: з речення *Крилата скрипка на стіні, червоний дзбан, квітчаста скриня* (Б.-І. Антонич) вичленовуємо словосполучення *скрипка на стіні, крилата скрипка, червоний дзбан, квітчаста скриня*, які ілюструють редукцію справа (згортання присудка) різного ступеня. Так, словосполучення *скрипка на стіні* є трансформом речення *Скрипка висить на стіні*, тоді як інші словосполучення утворилися внаслідок декількох трансформацій вихідного речення, пор.: *крилата скрипка* ← *скрипка з крилами* ← *Скрипка має крила* (метафоричність цієї конструкції в даному випадку не є визначальним фактором в утворенні словосполучення), *червоний дзбан* ← *дзбан червоного кольору* ← *Дзбан має (пофарбований у) червоний колір, квітчаста скриня* ← *скриня у квітах* ← *Скриня вкрита квітами*.

Структурна редукція підмета, що призводить до утворення субстантивних словосполучень, «характеризується збереженням семантичної предикатно-суб'єктної структури вихідного речення» [4, 96]. У таких трансформах стрижневим компонентом виступає девербатив, дериваційно співвідносний з присудком вихідного речення, а залежним компонентом – родовий відмінок іменника, що базується на називному у функції підмета, пор.: *Лежу, мов мудрий ліс, під папороті квітом* (← *Папороть квітне*) і *стигну, і холону, й твердну в білий камінь* (Б.-І. Антонич); *А степам будуть груди пекти ті залишені в полі гранати, те покиддя війни* (← *Війна покинула*) на *грузьких слідах череди* (← *Череди наслідила*) (Л. Костенко) і под.

Незважаючи на те, що словосполучення як синтаксична одиниця має значну історію вивчення, ця синтаксична одиниця й досі лишається однією з найбільш суперечливих. Динамічний підхід до опрацювання природи словосполучення (тобто дослідження дериваційних зв'язків словосполучень з реченнями, а також дериваційних відношень у межах самих словосполучень) дозволить, на нашу думку, адекватно й однозначно кваліфікувати цю одиницю синтаксису.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адливанкин С. Ю. О предмете и задачах дериватологии / С. Ю. Адливанкин, Л. Н. Мурзин // Деривация и текст : сб. науч. тр. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 1984. – С. 3–12.
2. Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – 559 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / [відп. ред. І. Р. Вихованець] / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
5. Кацнельсон С. Д. Порождающая грамматика и принцип деривации / С. Д. Кацнельсон // Проблемы языкознания. – М. : Наука, 1967. – С. 10–23.
6. Клобуков Е. В. «Постоянная деятельность общения, выражения и оформления мысли» // Фатическое поле языка : межвуз. сб. науч. тр. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 1998. – С. 185–189.
7. Мишланов В. А. Синтаксическая деривация в концепции Л. Н. Мурзина и актуальные проблемы русского синтаксиса / В. А. Мишланов // Вестник Пермского университета. Серия «Российская и зарубежная филология». – 2010. – Вып. 3 (9). – С. 122–127.
8. Мурзин Л. Н. Синтаксическая деривация. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 1974. – 169 с. 9. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / [отв. ред. Б. А. Серебrenников]. – М. : Наука, 1973. – 319 с.

В статье проанализированы основные идеи и постулаты динамического подхода к изучению языковых явлений, рассмотрено понятие синтаксической производности как одно из основных в динамическом синтаксисе. Автор обосновывает необходимость изучения словосочетания как синтаксической единицы с опорой именно на постулаты динамического синтаксиса.

Ключевые слова: словосочетание, динамический синтаксис, деривация, производность.

In the article the basic ideas and postulates of the dynamic approach to studying of the language phenomena are analysed, the syntactic derivativeness as one of the basic concepts of dynamic syntax is considered. The author proves necessity of studying the word-combination as syntactic unit with a support on postulates of dynamic syntax.

Keywords: word-combination, dynamic syntax, derivation, derivativeness.

УДК 811.161.2'36

О. І. Білоусова

СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ В СТРУКТУРІ ЗАКОНОДАВЧИХ ТЕКСТІВ

У статті здійснено аналіз словосполучень термінологічного характеру, що функціонують у сучасних законодавчих текстах, зокрема у Конституції та кодексах України, встановлено найбільш поширені їх типи.

Ключові слова: термінологічні словосполучення, двокомпонентні та трикомпонентні конструкції, субстантивні словосполучення.

За нашими спостереженнями, законодавчі документи характеризуються структурним різноманіттям словосполучень. Мова нормативно-правових актів лаконічна й чітка, тому в текстах кодексів та Конституції України широко вживаними є *термінологічні* словосполучення. Не випадково Т. Яцюк висловлює твердження, що «більшість понять юридичних наук виражаються словосполученнями» [5, 31].

Як відомо, термін – це слово або словосполучення, що виражає чітко окреслене поняття певної галузі науки, культури, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя. Для термінів характерна семантична конкретність та однозначність. «Змістова точність мови документів – одна з головних умов, що забезпечує практичну і правову цінність ділового тексту. Недбало підібраний термін спотворює зміст статті кодексу, створює можливості для подвійного тлумачення закону, ускладнюючи його сприйняття», – уважає А.С. Токарська [4, 24]. Н.В. Артикуца в статті «Термінологічно-правовий фонд української мови: проблеми методології дослідження» наголошує, що «юридичний термін (слово або словосполучення), обраний для кодифікації у законодавстві та нормативних фахових словниках, повинен якнайточніше передавати правове поняття, мати точний і чітко визначений зміст, бути однозначним у межах терміносистеми, характеризуватися стилістичною нейтральністю, відповідати структурно-семантичним і словотвірним особливостям української мови» [1, 165].

Характерною особливістю термінологічного словосполучення є його відтворюваність у професійній сфері вживання для вираження конкретного поняття, що пов'язано зі стійкістю його структури. Природа стійкості словосполучення термінологічного характеру, на нашу думку, відрізняється від стійкості фразеологізму, оскільки в останньому цей зв'язок породжується семантичними закономірностями мови, а стійкість складного терміна зумовлюється особливостями понятійного апарату відповідної галузі. Тому, на думку А.С. Полешко, термінологічне словосполучення, що «позначає певне професійне поняття, є стійким лише у межах даної понятійної системи» [3, 81]. Таким чином, поза межами професійного вживання такі словосполучення можуть втрачати стійкість і не сприйматися як цілісна мовна одиниця.

Дослідження термінології різних галузей науки останнім часом активізувалося, однак синтаксична структура словосполучень термінологічного характеру вивчена недостатньо. Н.К. Ктитарова вважає, що поява термінологічних словосполучень пов'язана із синтаксичним способом творення термінів, сутність якого полягає в об'єднанні у смислового та граматичному відношенні двох або більше слів, що становлять складне позначення явища або предмета [2, 55].

Мета статті – дослідити функціонування термінологічних словосполучень у структурі мови законодавчих текстів, оскільки вона становить значну частину термінологічної системи законодавства.

За нашими спостереженнями, мова законодавства відзначається вживанням різноманітних структурних моделей термінологічних словосполучень, утворених синтаксичним способом номінації.

1. Серед терміносполучень вищий рівень продуктивності демонструють субстантивні словосполучення із залежним компонентом – прикметником, що виділяється атрибутивним типом смислових відношень. Їх можна позначити як словосполучення типу **прикметник + іменник**: *моральна шкода, позовна заява, правова держава, кримінальне покарання, депутатська*